

ինչպես կանխառն: Յամենայն ժամու յա-
ջորդող եւ եւս խաղաղութեան եւ Օրին.
եւ փառքին միջեւ կը դնէ Օրինեա տէր,
ծանօթ երբեմն: Տէր Աստուած օրինեալ
երկրուն սաղմոսին ժամանակն երբեմն
անորոշ թողուած, այժմ աղուհացից մէջ
է նշանակուած, եւ իրեն ետեւ վերստին
կրկնուած եւ եւս խաղաղութեան, Արի-
նեա տէր (իրբեւ յատուկ). եւ Արինու-
թիւն եւ փառք: Յետ Տէր հովուեցէ սաղ-
մոսին կը նշանակէ եւ աղատութեան կը
թողու. «Թէ չարական կամիս ասել, ի
ձայնէն ասա Հոգւոյ զալստեան եւ Մեծա-
ցուցէից ըստ պատշաճի»: Օչինի եւ
Վարդանի քով մեր տեսածն է: Վերջին
եւ եւս, Արինեա եւ Արինութիւն կայ
նաեւ վեցերորդ եւ իններորդ ժամերուն
միեւնոյն տեղւոյն մէջ, իսկ չարականներ
չկան:

6. Սեղանօրինէֆի կանոնին մէջ երեք
անգամ ունի Օրինեա տէր այս անուն.
երկուքն օրհնութեան ու գոհութեան ըս-
կիւրը, տալով մեծագոյնին, եւ միւսը
Փառք քեզ տէր աղօթքին առջեւ, զոր կու-
տան «Ծերոցն. եւ թէ հաւասարք են,
փոքր իրիցուն է աղօթքն»: Ապա կը յարէ.
«Եւ ելեալ ի սեղանոյն դան ի դուռն ե-
կեղեցւոյն, եւ երեք ծունր եղեալ (զըր-
ուած է եղեալ) ասեն. Փառք քեզ տէր.
գոհանամ զքէն պարգեւատու բարեաց եւ
տուող ողորմութեան քրիստոս Աստուած,
ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյդ»: Այս ամէ-

նը չկան զրչաղիր եւ տպաղիր ժամագրը-
քերուն մէջ:

7. Երեկոյին՝ յետ Փառք քեզ Աստ-
ուածին «Արինիս տուր» կ'ըսէ աւագե-
րէցին... «Եւ նա ասէ՝ Արինութիւն եւ
փառք»: Կը դնէ Արինեա նաեւ Հասեալֆս
ի ժամ մաղթանքէն եւ Յոյս կեանքէն ա-
ռաջ, երեքն ալ անծանօթ ուրիշներու:
Միայն 1599ինը ունի զայն յետ Հասեալֆս
մաղթանքին: Աղուհացից զիրքն եւ ստո-
ղողին խաղաղականէն հանուած ու փո-
խադրած է հոս՝ յետ Լուր ձայնից աղօթ-
քին, ինչ որ այս Խրատներուն յատուկ է:

8. Խաղաղականին մէջ Խրատները եւ
1598ինը չունին առաջարանի Օրինեցիցը:
Խրատքը կը պահէ ի նեղութեան կանոնը,
բայց միշտ «յաղուհացսն»: Իսկ Նայեաց
սիրովն յարած կը պահէ Շնորհեա մեզ
երգին՝ հակառակ Մեծօրհնի փոփո-
խութեան: Նոյնպէս է նաեւ 1598ինը, եւ
ըստ Խրատքին «ի միասին ասի յատեան»:
Բայց ջնջուած է Հանգստեան պաշտօնէն՝
ուր կար երբեմն: Խրատքը այս վերջին
ժամուն Աղաչեցումք քարոզէն յետոյ կը
դնէ Օրինեա տէր, զոր այսպէս ինք մի-
այն ունի: Իսկ յետ Հայր մերի կը յարէ
թէ «ասի՝ Անկանիւմք առաջի քո, սուրբ
Աստուածածին, եւ աղաչեմք զանաբաւ»
ինչ որ նորութիւն է:

(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻ ՄԱՍԻՆ

Իսրայէլ Օրիի մասին պատմաքննական
հատորիս լոյս տեսնելէն (Ս. Ղազար,
1960) ի վեր հրատարակուեցան քանի մը
զրքեր ու յօդուածներ, որոնց մէջ Օրիի
մասին եղան զիտողութիւններ եւ նոյն-
իսկ հրատարակուեցան նոր նիւթեր: Իբր
Օրիի մասին գործիս շարունակութիւն՝
կ'արժէ որ այդ նորութիւնները հոս ներ-
կայացուին:

Ա. — ՄԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԿԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս խորագրով մանր գրութիւն մը կը
գտնենք Երեւանի Պատմա-Բանասիրական
հանդէսին մէջ (1960, թիւ 1, էջ 265):
Գրութիւնը ստորագրած է Վ. Դիւրյեան
եւ արդարեւ շահեկան է: Գրութեան հետ
հրատարակուած է նաեւ նկար մը, պատ-
րաստուած Իտալացի նկարիչ Ճիովաննի
Անթոնիոյ Փելլեկրինիյէ, զոր Դիւրյեան
հրատարակուած գտեր է Անգլիական A-
pollo ամսագրին մէջ: Նկարը կը գտնուի
«Շլաիօհայմում (Միւնիխ): Նկարին խո-
րագիրը «Հայաստանի դեսպանները առ
Էլէքզոր Փօհան Վիլհելմ վոն տեր Փֆալ-
ցի»:

Դիւրյեան յաջող եղբակացութեամբ մը
նկարները պատրաստուած կը նկատէ Մի-
նաս վարդապետի եւ Իսրայէլ Օրիի առ
Էլէքզոր կատարած դիմումին ի յիշա-
տակ:

Փֆալցի Էլէքզորը իրապէս կարեւորու-
թիւն ցանկացող եւ փառաբանուել սիրող
մէկն էր, եւ բնաւ զարմանալու չէ որ ի
փառս իր սնապարծութեան՝ ապսպրած
ըլլայ այս նկարը, հաւանաբար ի շարս
ուրիշ նման նկարներու, որոնք իր պա-
տուր զարդարած ըլլալու են:

Նկարիչ Փելլեկրինի միայն 1713-1714
թուականներուն զօած կրնար ըլլալ այս
նկարները, երբ արդէն Իսրայէլ Օրի մե-

ռած էր: Օրիի մահը, ինչպէս գիտենք,
տեղի ունեցաւ 8 Օգոստոս 1711ին, Աս-
տրախանի մէջ: Օրին վերջին անգամ
Փֆալցի իշխանին մօտ էր 1705ին: Անկէ
վերջ Օրին Դիւսելդորֆ չէ գտնուած:

Ուրեմն, պարզ է որ նկարիչ Փելլեկրի-
նի Օրին անձամբ չէ տեսած: Ոչ ալ տե-
սած էր Մինաս վարդապետը, որ 1700ին,
կամ քիչ առաջ, անգամ մը կրնայ Դիւ-
սելդորֆ գտնուած ըլլալ: Պարզ է որ Օ-
րիի եւ Մինաս վարդապետի այս պատ-
կերացումը երեւակայական եւ չինծու
միայն կրնայ ըլլալ:

Նկարին մէջ կարեւորագոյն տեղը տըր-
ուած է մօրուսաւոր մէկու մը, որ կրնայ
Մինաս վարդապետը ներկայացնել: Սա-
կայն այս մօրուսաւորին տարազը երեք
վարդապետական սքեմ չէ: Վարդապետ
նկատուածին ետեւ կիսաճաղատ, կախ
պէխերով գլուխի մը մէկ մասը, ինչպէս
նաեւ ձախ ուսը կ'երեւի: Ասիկա իբր թէ
Օրին պիտի ըլլայ: Որքան որ գիտենք, ա-
ռաջին շարքին վրայ գործողն էր, եւ ան
երեքը իր տեղը չի զիջանիր ունէ ուրիշ
մէկուն, թող թէ Մինաս վարդապետին:

Մեր քննական աշխատութեան մէջ ցոյց
տուինք որ Փֆալցի Էլէքզորը, եւ Օրին
արդէն 1706ին դադարած էին իրարու հետ
յարաբերելէ: Որքան ալ իր փառասիրու-
թիւնը փայփայելու համար Էլէքզորը
ցանկար Հայաստանի Դեսպաններուն խո-
նարհաբար իրեն գալը պատկերացնել տալ
եւ իր պալատին մէջ ցուցադրել, շատ
ճիշդ պիտի չթափէր որ նկարը հարազա-
տօրէն ներկայացնէր Մինաս վարդապե-
տը եւ Իսրայէլ Օրին: Այդ իսկ է պատ-
ճառը որ նկարին խորագիրը լոկ բաւա-
կանացեր է Հայաստանի Դեսպանները յի-
շելով, քան թէ տալով անունները այդ
«դեսպաններուն»(°):

Նկարը բան մը չ'աւելցնէր Օրիւղիտու-
թեան վրայ, եւ լոկ կը ծառայէ ցոյց տա-
լու որ էլէքզորը պարզապէս փառասէր
մէկն էր ու Հայերով կամ Հայաստանի
ազատագրութեամբ կը հետաքրքրուէր
այնքան՝ որքան ատիկա կրնար իր սնա-
պարծութեան ծառայել:

Բ. — ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐՈՒ ԿՈՂՄԻՑ
ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՔԱՐՏԵՍԸ

Նոյն պարբերականին 1961ի միացեալ
թիւ 3-4ին մէջ, Վ. Կ. Ոսկանեան կը
ստորագրէ վերի խորագրով գրութիւն
մը, որուն կարեւորագոյն մասը Մոս-
կովայի Հիմ Ակտերի դիւանին մէջ գըտ-
նուած աշխարհացոյց տախտակի մը դիւ-
տըն է, որուն ուսերէն եւ Փրանսերէն
խորագիրները ցոյց կուտան՝ որ պատ-
րաստուած է 1703ին եւ Մեծն Պետրոսին
ներկայացուած:

Պր. Ոսկանեան կուտայ քարտէսին ուս-
երէն խորագիրը, սակայն հայերէն
թարգմանութիւնը չի տար աւերթեր: Հոն
կ'ըսուի. «Թագաւորութիւն Հայաստանի
Մեծ եւ Փոքր, Մելիգիներու եւ Վրացա-
կան եւ Թագաւորութիւններ Թրքական
Ասիոյ, նաեւ սահմաններ Ռուսական,
Պարսկական, Արաբական, Թրքական,
սահմաններ Եւրոպայի՝ Լիւթանական,
Մեծն Թաթարիստան, Եգիպտական եւ-
այլն: Ապսպրանքով Փէդէր Սիմօնէրի,
1703ին»: Ռուսերէնէ իմ այս թարգմա-
նութիւնս, բնական է, կրնայ ըլլալ, եւ ան-
տարակոյս է սրբագրելի: Սակայն ինչ որ
կարեւոր է, սա է որ քարտէսը ընդարձակ
պարունակութիւն մը ունենալ կը թուի,
եւ խիստ ցաւալի է որ Ոսկանեան անոր
արտահանութիւնը չէ տուած: Մենք մի-
այն այն ատեն կրնանք գիտնալ թէ ինչ
չափով Օրին մասնակցած է քարտէսին
պատրաստութեան եւ մանրամասնու-
թեանց ներկայացման մէջ, անշուշտ Հա-
յաստանի մասին:

Քարտէսը հաւանաբար օրինակութիւն
մըն է արդէն ծանօթ քարտէսներու: 1703-
ին Օրին Հայաստան գտնուած չէ դեռ:
Այն կեղծիքը, ըստ որում ան կ'ուզէ հա-
ւատացնել Թուրքիոյ միջով Հայաստան
գացած ըլլալուն եւ այդ առթիւ պատրաս-
տած ուղեգրութեան մէջ, որոշ կ'երեւի
քանի ոչ ծանօթ է տեղական անուններուն,
ոչ ճանապարհներուն եւ միայն ժամա-
նակուան Փրանսերէն քարտէսէ մը օգ-
տուած է, այդ քարտէսին սխալներուն ալ
արձագանգ ըլլալով:

Ուրեմն Օրին այս քարտէսը առ առա-
ւելն չինծու ծանօթութիւններով բան մը
պիտի ըլլայ, եթէ ոչ օրինակութիւն մը
արդէն ծանօթ Եւրոպական քարտէսնե-
րու:

Բէզէր Սիմօնէր անգամ մը յիշուած
կը գտնենք Մինաս վարդապետի 1704 Նո-
յեմբեր 3ի նամակին մէջ: Հոն կը յայտ-
նուի որ Օրին Ագարակցի Թարգուլի եւ Սի-
մօնէրի հետ, 1704ի Փետրուարին, Մոս-
կովայէն կը մեկնի Լեհաստան եւ Վիեն-
նա: Այլապէս բան մը չեմ գիտեր այս
Սիմօնէրի մասին: Ինք կ'երեւի իբր ա-
պրապրող կամ հրատարակող քարտէսին:
Եզով, 1898ին, իր ծանօթ գործին մէջ
չորս անգամ կը յիշէ զայն իբր գրագիր
1701էն սկսեալ: 1707ին Օրին հետ Պարս-
կաստան գացողներու ցանկին մէջ է իբր
առաջին քարտուղար: Կը յիշուի եւ 1711-
ին ու 1712ի Եզովի վաւերաթուղթերուն
մէջ:

Ոսկանեան կը կարծէ որ քարտէսին
գիւտը նպաստ մըն է Օրին բարոյապէս
վերականգման: Իրականութեան մէջ ոչ
մէկ նշանակութիւն ունի այս քարտէսը:
Օրին ինքնընտրի, անպատասխանատու,
կեղծարար մէկը չնկատելու համար:

Այս աշխատութեան մէջ, Ոսկանեան կը
ներկայացնէ նաեւ նամակ մը, 1703 յու-
նիս 13 թուակիր, Վրաց Արչիլ իշխանէն
Կոլովինի ուղղեալ: Հոս ալ ոչ մէկ խօսք,
ակնարկութիւն եւ նպատի փոքր նշոյլ
Օրին մասին: Մինչ գործակցութեան մա-
սին կը խօսի՝ Արչիլ ոչ իսկ Օրին գոյու-

թիւն ունենալ կը յիշէ: Ասոր ալ բացա-
տրութիւնը ունի Ոսկանեան. «Պատագոյն
կոնսպիրացիայի պատճառով Ի. Օրին
հնարաւորութիւն չունէր ազատ հանդի-
պիլ եւ գործակցիլ Արչիլի հետ»: (Էջ 301,
ծանօթ. 4): Քիչ աւելի վերջ: «Այդ խիստ
կոնսպիրացիայով է բացատրուում, ըստ
երեւոյթին, նաեւ հայ-վրաց համագոր-
ծակցութեան մասին նիւթերի պակասը»:
Ասիկա առ նուազն գոյութիւն ունեցած
նիւթերու անծանօթութիւն է: Օրին յա-
ճախ, եւ Մինաս վարդապետ, կը ջանան
ցոյց տալ իրենց կապը Վրաց իշխանին
հետ... Վրացիք են որ Օրին գոյութիւնն
իսկ չեն յիշեր: Ոսկանեան լաւ կ'ընէ որ
«կոնսպիրացեայի» այս քիչ մը ծիծաղելի
պատմաքննական սկզբունքը կամաց մը
ծալէ ու մէկըի դնէ, աւելի լաւ՝ բոլորո-
վին մոռնայ:

Այսպէս ինքնին Օրին գործելակերպին
եւ բարոյական ըմբռնման հետ որեւէ
կապ չունեցող քարտէս մը, եւ Օրին ոչ
իսկ ենթադրել տուող Արչիլ իշխանին
նամակը՝ Ոսկանեան առիթ է բռնել,
մանրատառ վեցուկէս էջ լեցնելու: Հոն
ընելով մարգանքներ, որոնք պարզապէս
պարապ վախճի խաղալիք են ու ոչինչով
Օրին իսկական կեանքին ու գործունէու-
թեան հետ կապ ունին: Ի գուր Ոսկանեան
կը ճառէ հայ-վրացական, հայ-յունական
կամ հայ-ռուսական յարաբերութեանց
մասին... որոնց Օրին հետ ունեցած ա-
ռնչութեան մասին լոկ իր դատողու-
թիւնը ունի... եւ դժբախտաբար հակա-
ռակ իր ցանկութեան՝ ատիկա չի բաւեր:
Ինչպէս ուրիշներ, նոյնպէս եւ Ոսկանեան
իրենք իրենց համար Օրին մը ստեղծել են,
տեսակ մը հէքեաթ, որմէ ձեռք քաշել
չեն ուզեր ի դին անճիշտ եւ նոյն իսկ ծի-
ծաղելի ըլլալու: Ինծի համար հանելուկ
է թէ ինչպէս կարելի է հրատարակել
Ոսկանեանի այս գրութիւնը Հայկական
ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի պաշ-
տօնաթերթ Պատմա-Բանասիրական Հան-
դէսին մէջ:

Արդարեւ հետաքրքրական ծանօթու-

թեան պատառիկ մըն է Օրին ներկայա-
ցուցած 1703 թուականով ձեռագիր քար-
տէսին գիւտը եւ արժանի հրատարակուե-
լու: Շահեկան է նաեւ Արչիլի նամակը
ռուս-վրացի յարաբերութեան պատմու-
թեան համար, եւ սակայն այսքան մի-
այն: Հոս տող առ տող չենք ուզեր քաշ-
քշել Ոսկանեանի անճշտութիւններով լե-
ցուն այս գրութիւնը. սակայն յանուն
արդարութեան պէտք է բողոքել երբ
Ոսկանեան յաղթականօրէն վերացա-
կան... մեծապէս կը սխալի ըսելով.
«Վաղուց ի վեր կարծես մոռացուած էր
Հայաստան անունն անգամ... եւ ահա
Ի. Օրին ծրագրի հետ մէկտեղ հանդէս է
գալիս այս քարտէսը»: Հարիւրաւոր Եւ-
րոպացի քարտէս գծագրողները, ինչպէս
նաեւ Հայաստանի ազատագրութեան ծը-
րագիր մշակողներ, Լեւոն Զ. Լուսինեա-
նէն մինչեւ Ապետիկ, իրենց փոշիացած
ոսկորներով իրենց գերեզմաններուն մէջ
անհանգիստ պիտի դառնան:

Ունիմ նաեւ վերջին ըսելիք մը՝ այլեւս
անվայել եւ միջնադարեան մտայնութեան
արդիւնք սա յանկերգին համար, որուն
կը հանդիպինք յաճախ նեղը մնացած իբր
թէ պատմաքննադատներէ, թուրակաբար
կրկնուած, որուն կը ցաւիմ որ Ոսկա-
նեան ալ բոլորովին անհիմն ու անտեղի
կերպով արձագանգ եղեր է:

Պօսք տանք Ոսկանեանի. «Յիշեալ եւ
այլ բազմաթիւ ու բազմազան վկայու-
թիւնները գալիս են հերքելու արեւմտա-
եւրոպական որոշ արխիւներում (եւ մաս-
նաւորապէս Հռոմի Պրոպագանդայի խոր-
հրդի) կուտակուած ճիշդիտական դե-
կոյցներում առաջ քաշուած բանասիրու-
թիւններն ու զրպարտութիւնները Ի. Օ-
րու եւ հայ ազատագրական շարժման,
նրա ուսական կողմնորոշման մասին:
Փաստերի լեզուն առաւել պերճախօս է».
(Էջ 303, ծանօթ. թիւ 1):

Նախ ըսենք որ Ոսկանեանի ՅԻՇԵԱԼ
վկայութիւնները վերը մեր նշանակած
քարտէսն ու Արչիլ Վրաց իշխանին նա-
մակն են: Առաջինը ինքնին նշանակու-

Թիւն չունեցող օրինակութիւն մըն է Եւրոպական քարտէսի մը: Արշիւի նամակը ՈՉ ՄԷԿ ԿԱՊ ԿԱՄ ԱԿՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻ ՕՐԻԻ ՀԵՏ:

Գալով «բազմազան ու բազմաթիւ վկայութիւններ» ունի, որոնք կուզան հերքել տուեալներով հաստատուած ամբաստանութիւններ Օրիի անձին ու գործին դէմ, Ոսկանեան ինքն ալ գիտէ որ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԻՆ. այլապէս, դոնէ մէկ հատ օրինակ յառաջ կը բերէր, որ ժամանակակից կերպով ցոյց տար մեղի, որ Օրի չէ կեղծած մեծազանգուած թուղթեր, չէ գողցած ձիեր, եւայլն, եւայլն: Բազմազան եւ բազմաթիւ վկայութիւններ, երբ անոնք ժամանակակից եւ վրաստանելի են, բնաւ կարիք պիտի չթողէին որ էջերով եւ հատորներով մտացածին կրկնութիւն-պաշտպանողականներ ըլլային արդարեւ «բազմազան եւ բազմաթիւ» վկայութեանց կարիք ունեցող կասկածելին Օրին:

Հոռմի Պրոպագանդայի խորհուրդը, ... անշուշտ Պրոպագանդա Ֆիւտի դիւան ըսել կ'ուզէ Ոսկանեան, արդարեւ ունի Յիսուսեանց զեկոյցներ, առնթեր ուրիշ կարգի կաթողիկէ կրօնաւորներու զեկոյցներուն: Օրիի մասին վկայութիւններուն մեծազոյն մասը ոչ թէ Յիսուսեաններէ են, այլ նոյն իսկ Կաթողիկէներէ չեն: Խոշոր մաս մը նոյն իսկ իր (Օրիի) գրածներն են, որ բացորոշ կերպով Օրին կ'ամբաստանեն ու կը հաստատեն իր կեղծարարութիւնները:

Ալ ժամանակն է որ ճրի ու տղայական պիտակներ (ճիզվիտական...) մոռցուին, որոնք աւելի փողոցային հանդամանք ունին եւ տեղ չունին մանաւանդ Հայկական Գիտութիւնների Ակադեմիայի որեւէ հրատարակութեան մէջ, թող թէ այդ կաճառին Պատմա-Բանասիրական պաշտօնաթերթին մէջ. այդ խեղճ ու անզօր ելոյթները ընդմիջտ թող դադրին լուրջ նկատուելիք գրութիւններու մէջ: Նոյն իսկ եթէ ըլլան բանասիրութիւններ եւ զրպարտութիւններ, անոնց հայհոյելէ ա-

ւելի՛ կարիք կայ զանոնք ջրելու, եթէ ատիկա կարելի է՝ պատմագիտական տրւեալներով: Այլապէս, ամէն մարդ իր չհաւանած կամ գործին չեկած աղբիւրներուն կրնայ պիտակ մը փակցնել, հայհոյել, եւ իր երեւակայածը յառաջ քշել: Նման պայմաններու մէջ այլեւս պատմութիւն գոյութիւն չի կրնար ունենալ եւ եղածը կ'ըլլայ ոչ իսկ հէքեաթ, այլ անձանաչելի խճողակ մը:

Ճիշդ ու աշխատանք պէտք է թափուի ստուգելու, քննելու, եւ ոչ թէ անհաճոյ աւելցուցներու պէս մեր գործին չեկածը կապերտին տակ աւելու, եւ այդպէսով աղատելու: Ճիշդութեան կամ ոչ, հարցը այդ զեկոյցներուն բանասիրութիւն եւ զրպարտութիւն ըլլալուն կամ չըլլալուն ապացոյցներուն կը կարօտի: Հայկական պատմագիտութիւնը շատ բան կրնայ կորսնցնել իր վարկէն յաշտ օտար հայագէտներու եւ զիտնականներու, եթէ այս մտայնութեամբ գիտութիւն եւ պատմագիտութիւն համարի մշակել:

Ոսկանեան կ'երեւի չէ ըմբռներ իր քսածին արժէքը... Թէ «Փաստերի լեզուն առաւել պերճախօս է»: Միայն փաստեր... ուրիշ միջոց չկայ:

Գ.— ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐՈՒ ԿՈՂՄԻՅ
ՊԵՏՐՈՍ Ա.ԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵՍԻ ՄԻ ՄԱՍԸ (1701)

Երեւան-Մոսկուա 1961ին հրատարակուեցաւ սքանչելի գլուխ գործոց ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԱՏԼԱՍԸ, կոթողային եւ պատուարքեր գործ՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի կողմէն: Այս գործին ամենալիբրի երկու թերթերը նուիրուած են «Հայաստանի Պատկերացումը Հին Քարտէսներում», ուր ուրիշ քարտէսներու շարքին կը տրուի նաեւ Օրիի կողմէ Մեծն Պետրոսի տրուած քարտէսին մէկ մասը: Ծանօթութիւն մը մեղի կ'ըսէ որ այս քարտէսը նոյն իսկ Վ. Կ. Ոսկանեանի գտած քարտէսն է, որու մասին վերը արդէն խօսեցանք:

Ատլասին մէջ այս քարտէսին մասնակի հրատարակութիւնն իսկ գոհացուցիչ կը գտնեմ՝ անոր հրատարակուած ըլլալուն ցանկութեան համար:

Ատլասին մէջ քարտէսին թուականը կը տրուի 1701. իսկ Ոսկանեանի յօդուածին մէջ, ինչպէս վերը տեսանք, կը տրուի 1703: Հոս կէտ մը կայ, որ պէտք է ճշտուի, թէ եւ կենսական նշանակութիւն մը չունի:

Օրիի նկատուած քարտէսը օրինակուած է Փրանսերէն քարտէսէ մը, որուն արտատպութիւնը կը գտնենք Տիար Զատիկ Խանդատեանի մէկ յօդուածին մէջ, հրատարակուած ԳԵՂՈՒՆԻ ՄԻԹԻՍԱՐ ԱՐԻՏՈՐ նուիրուած բացառիկին մէջ: (Աշխարհագրական տախտակ թիւ 1): Որեւէ տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ Օրին այս քարտէսին օրինակած է իր աշխարհագրական տախտակը: Ասոր վրայ աւելցուցած է ժամանակուան ուրիշ քարտէսէ մը՝ Ղարաբաղի եւ Ղաբանի եւայլն առնունքը: Օրիի քարտէսը նոյն իսկ նախորդ քարտէսին սխալ տառադարձութիւններն եղածին պէս օրինակած է, բան մը՝ որ հայ աշխարհագիր մը պիտի չընէր:

Նպատակի մը պիտի չծառայէ աւելի ծանրանալ Օրիական այս քարտէսին մասին:

Գ.— ՊՐՈՖ. ԱՇՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ
ՎԵՐՋԻՆ ԵԼՈՅԹԸ
ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻ ՄԱՍԻՆ
(Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան: Բ. հատոր: Երեւան 1959)

Վաստակաւոր գիտնականը իր այս հատորին մէջ երկար կը խօսի Օրիի մասին: Ան ինչպէս որ անձամբ Երեւան ինծի յայտնեց, Օրիի մասին իմ հատորս չէր տեսած՝ երբ արդէն իր գործը հրատարակուած էր: Ասիկա ըսել չէ թէ Յովհաննէսեան իր հոս ներկայացուցած Օրիէն տարբեր Օրի մը պիտի ներկայացընէր՝ եթէ իմ գործս կարգացած ըլլար:

Նախ քան իր աշխատութեան Բ. հատորին հրատարակութիւնը:

Իր գործին էջ 227էն կը սկսի Օրիի մասին: Սակայն սակէ առաջ ալ, էջ 202էն սկսեալ հարցը ձեռք կ'առնէ 1677 թուականի էջմիածնի Խորհրդաժողովով: Հոս Յովհաննէսեան բան մը կը փոխէ: Ան կ'ընդունի որ 1678ին էջմիածին ժողով չկայ: Սակայն, անոր տեղ՝ նոր մը կը ստեղծէ, 1677ին: Մտացածին նպատակով շարք մը անմեղ դէպքեր իրարու կը հիւսէ, ընելով Յակոբ Կաթողիկոսի կեանքին ու գործին մասին վերագրումներ՝ որոնք զժախտաբար միայն իր ըմբռնումը ունին տուեալ: 1678ին ժողովին (անդոյ) այլեւս նուիրագործուած թուականին յանկարծ 1677ի փոխուելը՝ Յովհաննէսեանի կողմէ՝ նշանակալից է, ինչպէս որ նշանակալից է անանուն եւ անյիշատակ անցնելը այդ փոփոխութեան պատճառ մեր յօդուածաշարքի մասին:

Յակոբ Կաթողիկոսի մասին հրատարակելիք աշխատութիւնս ունի բոլոր այն տուեալները, որոնք պիտի կ'արենան՝ ինչպէս ուրիշներու՝ նոյնպէս եւ Յովհաննէսեանի լոկ երեւակայութեամբ սընուցուած ենթադրական գործունէութիւնը ջրել: Ուրեմն հոս առ այժմ անցնինք Յակոբ Կաթողիկոսի կեանքին, գործին եւ իր կեանքի վերջի երեք տարուան յարմարածոյ պատմութեան վրայէն:

Յովհաննէսեան կ'ըսէ. «Բոլոր պարագաներում էջմիածնի խորհրդաժողովի գումարման համար պիտի շտկելի համարենք 1678 թուականը եւ հաւանական նկատենք 1677 թուականը»: Յովհաննէսեանէն առաջ փաստացի կերպով արդէն մեր մէկ յօդուածաշարքին մէջ շտկած էինք 1678ին էջմիածին ժողովի գոյութիւն չունենալը: Թէ ինչո՞ւ Յովհաննէսեան մեր արդէն շտկած ըլլալը յարմար չէ դատեր յիշելու, իր գիտնալիք բանն է: Ինչ որ մեղ հոս կը հետաքրքրէ սա է՝ որ Օրիական ամբողջ կեղծ չինուածքին հիմը եղող 1678ի ժողովը ընդունուի է մեր ըսածին պէս իբր անդոյ:

Իսկ 1677ին այդ անգոյ ժողովին փոխադրուելը նոյնքան շտկելի է: Յաւալի է որ նման կարեւոր հարցի մը լուծումը կ'առաջարկէ Յովհաննէսեան «հաւանական նկատենք»ով մը, որուն համար ապացոյցի կասկածը իսկ գոյութիւն չունի: Մենք Յովհաննէսեանէ կ'ակնկալէինք իր «հաւանական է»ներուն խիստ երկար եւ իրապէս ճանճրանալի շարքէն գոնէ քիչ մը ուրիշ բան, իր քմահաճօրէն հիւսած այդ շրջանի մեր պատմութեան տարազին համար:

Օրիի մասին մէջ Յովհաննէսեան ցոյց կուտայ նոյն հաւանականութիւնը սիրող ոգին: Ոչ մէկ նորութիւն ունի Օրիի մասին: Նոյն ընդհանուր հէքեաքն է որ կը ճշնի իբր գիտական վերլուծում ներկայացնել: Էջ 228-229 կ'ընդունի որ Օրին կը պարուրէ «իր անձն ու գործը նոսկ ճշմարտանման յայտարարութիւնների շամանդադով»: Ան կ'ընդունի «Օրիի կեանքի ու գործունէութեան մի շարք հակասական ու մութ հանգամանքներ»ու գոյութիւնը: Սակայն ամէնէն չահեկանը Յովհաննէսեանի սա սկզբունքն է, ինքնին նորագիտ գոհար մը, որուն մէջ ան կ'ըսէ. «Ակներեւարար Օրիի գործունէութիւնը, հակառակ առերեսոյթն պարզ եւ զբաղեցուցիչ սիւսէտին, չի պատկանում պատմագիտական հեշտ այն թէմաների շարքին»: Արդեօք ասիկա արդարացում մըն է «հաւանական է»ներով պատրաստուած այն վիպերգութեան՝ Օրիի մասին զոր յարգելի հեղինակը մեղի կը հրամայէ...: Ամէն պարագայի տակ, մենք կը նախընտրենք պատմագիտութիւնը ըմբռնել համաշխարհային ընդունուած եւ վաւերական իմաստով, առանց ընդունելու Յովհաննէսեանի պատեհապաշտ սկզբունքը: Եւ որովհետեւ հաւատարիմ ուղեցիկը մնալ լուրջ պատմագիտութեան, մեր համեստ կարողութեան չափով, այդ իսկ պատճառաւ՝ Օրիի մասին մեր հատորին մէջ նկատի չառնիք ինչ որ ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից չէր Օրիի: Այդ իսկ ըմբռնումով, ինծի թէ՛

զարմանալի եւ թէ՛ զուարճալի կը թուին Յովհաննէսեանի յաջորդ տողերը, «Մենք ճանաչում ենք Քիւրտեանին որպէս մի հեղինակի, որի հետեւութիւնները յաճախ հիմնուած են լինում աղբիւրների բծախնդիր քննութեան վրայ: Դժբախտաբար, ներկայ դէպքում նրա գրած էջերը թափուր են նման բծախնդրութիւնից: Լքելով աղբիւրագէտի լրջմտութիւնը՝ Քիւրտեանը հնարաւոր է համարել գիտելու Օրիի գործունէութիւնը զբոսաշրջիկ կոմպիլատորի աչքով: Ինքեան նոր չէ Օրիին բախտախնդրի դերում հանդէս բերելու փորձը: Դրան սկզբնաղբիւր են ծառայել հէնց պապական քարոզիչների այն նամակներն ու մէմուառները, որոնց քննութեամբ զբաղուեցինք վերը»:

Աղբիւրներու բծախնդիր քննութիւնն է որ զիս ստիպած է հրատարակել Օրիի մասին իմ քննական աշխատութիւնը: Արդարեւ Յովհաննէսեանին այս տողերը գրած ատեն գեռ իրեն ծանօթ չէր հատորիս պարունակութիւնը: Սակայն նոյն իսկ յօդուածաշարքիս մէջ ես ոչ միայն ներկայացուցած էի նոր նիւթեր, այլ եւ գոյութիւն ունեցած նիւթերու «բծախնդրի քննութիւններն» էին որ ի յայտ բերին թէ 1678ին էջմիածին ժողով չէր կրնար գոյութիւն ունենալ, որովհետեւ ինքն իսկ Յակոբ Զուղայեցին 1677ի Յունիս 1էն ի վեր փախած էր էջմիածին: Զարմանալի է որ Օրիագէտները եւ ինքն ալ Աշոտ Յովհաննէսեան պատմագիտութեան տարրական սկզբունքը չեն կիրարկել եղած նիւթերը քննելու: Արդեօք, ինչպէս որ Յովհաննէսեան իր ընթերցողներուն հաւատացնել կ'ուզէ, Օրիի մասին գրած էջերս բծախնդրութեմէ թափուր ըլլալուն համար էր, որ ի յայտ կը բերեմ էջմիածին ժողով կատարուած չլուրը, Օրիի 1699ին Հայաստան դադած չլուրը, 1699 թուականով վաւերացրած ստալոյ եւ կեղծ ըլլալը, Օրիի ձիւ գող ըլլալը, եւ գեռ երկար շարք մը ճշտումներ: Եթէ այս է մեր չունեցած

բծախնդրութիւնը, մաղթենք որ Յովհաննէսեան մեր չունեցածին գոնէ կէսը ունեցած ըլլար՝ երբ կը վիպերգէ Օրիի մասին իր այս գործին մէջ:

Մենք կը ցաւինք որ ինքն ալ պոչը բռնած է «պապական քարոզիչներ» յանկերգին: Մենք առ հասարակ գիտական ըմբռնումի կարողութեան տէր կը նկատէինք Յովհաննէսեանը: Սակայն ի՞նչպէս բացատրել իր ալ որդեգրելը ծթած «Պապական քարոզիչներ» կամ «Ճիշդիւրներ» աններելի արհամարհանքով արտայայտութիւնը: Բծախնդիր պատմագէտ մը նման տգեղ ելոյթով մը պիտի չջանար ինքզինքը եւ իր անկարողութիւնը արդարացնել:

Նախ քան նկատի առնելս այն քննութիւնը որուն ենթարկած է Յովհաննէսեան կրողինսքին եւ Ստեփանոս Ռոշքան, հոս իրապէս խոր ցաւով պիտի արտագրեմ Աշոտ Յովհաննէսեանի յաջորդ տողերը, բոլորովին անճիշտ, բոլորովին յերկուրանք, բոլորովին անվայել, մանաւանդ Հայաստանի ՍՍՌ Գիտական Ակադեմիայի փոխ նախագահ եւ համբաւեալ պատմագէտի համար: Յովհաննէսեան կը գրէ. «Քիւրտեանի նպատակադրումներից անկախ՝ նրա ուշացած յայտնութիւնները մեր օրերին ստանում են քաղաքական եւ քաղաքական հայտնութիւնների յատկանիշները: Պատահական չէ, որ դաշնակցական էմիգրանտների ծանծաղամիտ օրդանը հաճոյքով հիւրընկալել է Քիւրտեանի մակերեսային յօդուածաշարը: Օրին առաջինն էր, որ հայ ժողովրդի փրկութիւնը նշմարեց ուսական կողմնորոշման ուղիներում: Այս է հէնց, որ ներկայիս տրամադրուած է նրա դէմ իրենց՝ ամերիկեան տէրերի առատաձեռն հովանուն ապաւինած հայ էմիգրանտներին: Այսօր նրանք պատրաստ են բամբասելու հայ ազատագրական շարժման նշանաւոր այդ գործիչին նոյն բանի համար, ինչի համար քառորդ հազարամեակ առաջ նրան բամբասում էին Հոռմի եւ գուլաները: Տարբերութիւնն այն է, սակայն, որ Հոռմի եղբայրներն ունեցան

դէթ իրենց ծուռ գնահատականների մէջ ճշտումներ մտցնելու ուղղամտութիւն, մինչդեռ նրանց բամբասանքների Բոստոնի արձագանդողները զուրկ են նոյնիսկ եղբայրների տարրական ուղղամտութիւնից եւ քաղաքական շղակրատանքը սանձող բարոյական նորմերից» (էջ 596):

Նախ անգամ մը եւս կրկնենք որ Քիւրտեան Օրիի իր աշխատութեամբ բացարձակապէս որեւէ «նպատակադրումներ» չէ ունեցած: Միակ նպատակ մեր պատմութեան մէկ սրբագրութիւն էջը սրբագրել եղած է: Ասկէ զատ ուրիշ նպատակ վերագրողները՝ պարզապէս կը յերկուրեն ու կը ստեն:

Գալով վերը եղած վերագրումներուն դաշնակցականներու հասցէին, գլխովին անճիշտ եւ բացարձակապէս յերկուրանք են: Օրիի մասին իմ յօդուածաշարքիս երեւումը Պոսթոնի «Հայրենիք» ամսապարհին մէջ, պարզապէս ինծի մատչելի ըլլալն էր, ուր կրնայի նման երկար յօդուածաշարք մը հրատարակել: Դաշնակցական մը չեմ, չեմ եղած. այդ պայմաններուն տակ, «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրութեան կողմէ իմ յօդուածաշարքիս հրատարակութեան համար ըստացուելը, պարզապէս այդ խմբագրութեան ազնուութիւնը կը նկատեմ, քանի որ իրենք ի վիճակի են իրենց պարբերականները եւ առ հասարակ մամուլը իրենց ոյժերով իսկ լեցնել: Յովհաննէսեան, ինչպէս նաեւ իրմէ առաջ ուրիշներ, իրողութիւնը կամաւոր կերպով կը խեղաթիւրեն քանի որ ՕՐԻԻ ԴԷՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՈՉ ԹԷ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻՆ ՄԷՋ, ԱՅԼ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ «ԱՆԱՀԻՏ»ԻՆ ՄԷՋ ԳՐԱԾ ԵՄ:

Հոս աւելցնեմ նաեւ որ հրապարակաւ առաջին անգամ Օրիի մասին իմ յայտնութիւններու դէմ գրեց դաշնակցական Սիմոն Վրացեան, Հայրենիք օրաթերթին մէջ: Իմ պատասխանս, որ բաւական մանրամասն ու երկար էր, զրկեցի Հայրենիք օրաթերթին խմբագրութեան: Խմբագրութիւնը չուզեց եղածին պէս

հրատարակել եւ ուղեց որ խիստ համա-
ռօտեմ եւ այնպէս ղրկեմ, որ օրաթերթի
մէջ մէկ անգամ երեւայ: Այլուր հրա-
տարակուած դաշնակցական օրաթերթեր
եւ պարբերականներ ոչ մէկ տող արտա-
տպեցին թէ՛ Օրիի մասին գրածէս եւ թէ
Վրացեանին պատասխանէս: Ժամանակ
վերջ, երբ Օրիի մասին պատմաքննական
ուսումնասիրութիւնս պատրաստեցի, ա-
ռաջարկեցի որ Յուսաբերի հրատարակ-
չականը լոյս հանէ: Յուսաբեր վերջնա-
կանապէս մերժեց, նիւթական միջոցներ
չունենալու առարկութեամբ: Ասկէ վերջ
էր որ Վենետիկ տպուեցաւ: Ուրեմն ո՞ւր
կը մնայ Յովհաննէսեանի եւ ուրիշներու
իրապէս ծանոթագրութիւն եւ ստայող ամ-
բաստանութիւնը՝ թէ դաշնակները Օրիի
խնդիրը արծարծեցին կամ իմ գրածներս
շահագործել ուղեցին: Այս տողերը կը
գրեմ վերջին անգամ ըլլալով՝ այս տղա-
յական ու ճանճրացուցիչ յերկրանքին
մասին: Դաշնակցականները երբեք կա-
րիք չունին ո՛չ իմ գրածներուս, ոչ ալ իմ
պաշտպանողականիս: Իրենց հակահա-
մայնափար ընթացքին հետ ոչ ես կապ
ունիմ եւ ոչ ալ իրենք իմ հակաՕրիական
պրպտումներուս եւ պատմաքննական ու-
սումնասիրութիւններուս հետ: Իրենք եր-
բեք չեն վճարած գրածներուս համար:
Ուրեմն այլեւս ատենն է որ Յովհաննէ-
սեան եւ իր նմանները քիչ մը մեծնան եւ
ըսածնին ու գրածնին լրջութեան նախ-
նական սահմաններուն մէջ պահեն: Որոշ
է որ «տարրական ուղղամտութիւնից եւ
քաղաքական շաղկապատանքը սանձող
բարոյական նորմերից» ոչ թէ դաշնակ-
ցականները, պապական քարոզիչները եւ
եղուիտները զուրկ են, այլ Աշոտ Յով-
հաննէսեան եւ իրեն նման խորհողները,
որոնք աւաղելի նպատակադրումներ կը
ջանան երեւակայել իմ գրածներուս մէջ:
Յաւալի է որ ինքնապաշտպանութիւնս կը
ստիպէ զիս այսքան խտուրթեամբ ար-
տայայտուիլ, սակայն ուրիշ միջոց չկայ
վերջնականապէս ժխտելու համար ստա-
պատում այս քաղցկեղը:

Աշոտ Յովհաննէսեան իբր փորձառու
գրող զիտէ յարակից պարագաներու եւ
պատմական իրականութեանց խոշոր թէզ
մը պատրաստել եւ ճարտիւօրէն մաղա-
թելով մը դայն Օրիի ու անոր գործու-
նէութեան կապել: Ասիկա կարելի է նը-
մանցնել փաստաբանի մը, որ կատար-
ուած դէպքը կը ջանայ քողարկել դէպ-
քերու յարակից չեղջի մը մէջ, այդպէսով
բուն դէպքը անճանաչելի դարձնելով յա-
րակից դէպքերուն մէջ: Դատարանին մէջ
սակայն ասիկա չի ընդունուիր եւ անձը
ու գործը կը դատուի ուղղակի իր կատա-
րած գործերով: Յովհաննէսեան մեզի
կուտայ ամբողջ եւ երկար պատմութիւնը
հայ-լատին յարաբերութեանց, հայ-եւ-
րոպական առեւտրական մրցակցու-
թեանց, պարսիկ ներքին քաղաքական
կեանքը, եւ շատ ուրիշ նման շահեկան
պատմադիտական մասեր, որոնցմով յե-
տոյ կը ջանայ արգարացնել Օրիի գոր-
ծունէութիւնը, ժխտել անոր դէմ ուղղա-
կի կատարուած ամբաստանութիւնները՝
իբր լատինադէսերու թշնամութիւն: Բա-
րեբախտաբար այս տեսակ պատմադիտու-
թիւնը ընդունուած չէ իբր պատմագի-
տութիւն եւ աւելի կը դասուի աճապարա-
րութեան մէջ: Յովհաննէսեան կ'ուզէ
մերժել Ռոշքայի որոշ ու մեկին ըսած-
ները, եւ իբր թէ Ռոշքայի ժամանակա-
գրութեան մէջ դրած ըլլալ կը կարծէ
նամակներուն եւ վիպութեանց բոլոր
ճնշիչ ամբաստանութիւններուն պատաս-
խանը: Ռոշքայի ժամանակագրութեան
մէջ Օրիին տրուած «այնքան խորագի-
տութեամբ չըջին» բացատրութիւնը Յով-
հաննէսեան կ'ըմբռնէ «մեծաշնորհ եւ ար-
գասաւոր զիւանադէտ...» (էջ 590): Ին-
չո՞ւ Յովհաննէսեան Ռոշքայի «այնքան
խորագիտութիւնը» չի ըմբռնէր ինչպէս
որ Ռոշքան կը ճանչնայ Օրին, իբր խա-
րեբայի արարք ընող եւ այդ իմաստով ալ
գործածած է խորագիտութիւն:

Ռոշքայի նամակներուն մէջ գուցէ ըլ-
լան ժամանակագրական անճշտութիւն-
ներ, սակայն այդ չի նշանակեր որ Ռոշ-

քան կը սխալի Օրիի մասին իր ծանօթու-
թեան եւ անոր նկարագրին ճանաչման
մէջ: Ռոշքայի ժամանակագրութիւնը ան-
տարակոյս չէ գրուած մէկ տարուոյ մը
մէջ, եւ տարակոյս չկայ որ ան դէպքեր
նշանակած է իմացածին պէս, ժամանակ
ժամանակ յաւելումներ ընելով: Ուրեմն,
պարզ է որ կարծիքներն ալ հոն նշանակ-
ուած են անոնց խորհուած ժամանակ:
Օրիի մասին, 1700ին, երբ կը գրէ որ
Ընկեղալութեան նամակները տեսած ու
կարդացած է, սակայն զանոնք ստորա-
գրողներուն անունները «վասն պատճառի
ուրուք լռեմ»... Յովհաննէսեան կ'առա-
պարէ մեզի հաւատացնելու համար որ
Ռոշքան զանոնք չ'անուանէր «կոնսպիրա-
ցեայի» համար: Ահա այս է ընդհանուր
նկարագիրը Յովհաննէսեանի պատմա-
գրութեան, երբ կը խօսի Օրիի մասին:
Այս ալ բաւ կը սեպեմ: Այս է նաեւ այն
քննութեան արժէքը՝ որով Յովհաննէս-
եան կը հաւաստէ որ բրած է Կրուզինսքի
եւ Ռոշքայի գրածներուն մասին:

Յովհաննէսեան էջ 325 խօսելով իմ
պատճառաբանութեանց մասին Օրիի 1699
թուականով թուղթերուն կեղծ ըլլալուն,
կ'ուզէ պնդել որ հակասութիւն չկայ ա-
նոնց մէջ երբ կ'ըսուի որ Օրին 19 տարի
է որ մեկնած է: Այս մեկնումը, կ'ըսէ
Յովհաննէսեան, պէտք է հաշուել 1680էն,
իբր թէ Օրիի Կ. Պոլսէն մեկնումով: Ա-
սոր արդէն մանրամասնօրէն պատասխա-
նած ենք մեր հատորին մէջ: Հոս միայն
յիշեցնենք որ Յարին նամակին մէջ էջ-
միածնի ժողովին թուականը որոշ կը
տրուի ՌժԻԷ (1678), եւ ասկէ 19 տարի
վերջ միայն կարելի է հաշուել, բնական
է եթէ մերժենք շատ քմածին մեկնու-
թիւնը Յովհաննէսեանի: Հիմակ ինքն ալ
մեզի հետեւելով, չի ընդունիր 1678ը իբր
ժողովի թուական, եւ դայն քմահաճո-
րէն կը տանի 1677:

Յովհաննէսեան աւելորդ մարգարէներ
կ'ընէ մերժելու համար, էջ 345, իմ սըր-
բագրութիւնս որ Պապին ուղղեալ գրու-
թեան թուականը պէտք էր ըլլար Ապրիլ

29: Եւ կ'աւարտէ «վատահելի ենք համա-
րում» Ապրիլի 19ը: Վաւերացնելով ին-
նկարը առնելով Հաւատոյ Տարածման
ժողովին դիւանէն՝ հրատարակեցի գոր-
ծիս վերջը: Հոն բացարձակապէս որոշ
ընթերցողս կրնայ տեսնել թէ իմ սըրբա-
գրածիս պէս գրուած է «Ապրիլի Ամսոյ
Իթ» (29): Ի զուր է Յովհաննէսեանի
«վրստահելի ենք համարում» Ապրիլ 19ի
մասին: Շատ անսովոր է նաեւ Պապին
ուղղեալ նամակին տակ նշանակուած ոչ
Հայկական թուականը ՌՈՂԹ (1699):
Ընդունինք որ թուագրելու այս ձեւը,
ինչպէս որ Յովհաննէսեան կ'ըսէ, «նշան
է այն բանի, որ գրութիւնը գրուել կամ
խմբագրուել է հայ-կաթոլիկ միջավայ-
րում» (էջ 345): Ասով արդեօք մենք
պէտք է հասկնանք որ Ընկեղալութ հայ-
կաթոլիկ միջավայր էր: Սակայն եթէ
այդպէս էր, ինչո՞ւ իբր թէ նոյն օրը,
նոյն տարին, նոյն տեղը գրուած եւ Մեծն
Պետրոս Ռուսաց Յարին ուղղուած գրու-
թիւնը ունի ՌժԻԷ (1678) եւ ՌժԽԸ (1699)

Կը խորհիմ որ ճիշտ չէ անպէտ աւա-
ղեմական վիճաբանութիւններով ժամա-
վաճառ ըլլալ, նա մանաւանդ սփիւռքա-
հայութեան ազգային միջոցները չարա-
չար գործածել, որպէս են տրամադրուած
պարբերական հրատարակութեանց մի-
ջոցները: Տարակոյս չունիմ որ Աշոտ
Յովհաննէսեան կարող պատմագէտ է եւ
կրնայ առարկայական կերպով պատմա-
գիտական սահմաններուն մէջ մշակել ու
քննել պատմական նիւթեր: Կրնամ կաս-
ածել թէ ինչու ան ձեռք զարկած է Օ-
րիական իր վիպագրութեան: Սակայն
ճշմարտութիւնը ոչ ինքը եւ ոչ ալ ես
կրնամ քողարկել: Օր մը նժարի պիտի
զարնուի մեր աշխատութիւններն ալ, եւ
եթէ անոնք արժէք մը կը ներկայացնեն,
բնական է պիտի դնահատուին. իսկ եթէ
չեն ներկայացնէր, ոչ իսկ նկատի պիտի
առնուին: Ամէն պարագայի տակ, իմաստ
չունի եւ գոնէ իմ նպատակս այդ չէ, այ-
սինքն գրել՝ մարդ համոզելու համար: Կը
գրեմ պարզապէս կարողութեանս չափով

քննարկելով: Օրիի ամբողջ հատորիս մէջ անձնական որեւէ միտումնաւոր նուաւտացում, անգոսանք, ծաղրանք, եւայլն չեմ կատարած: Ոչ միայն Օրին, այլ եւ մեր ամբողջ պատմութիւնը կարելի է քննարկել, կը բաւէ որ հոն անձնականութիւն չմտցնենք: Ես Օրիի մասին գրած ատենս, ժամանակակից ոչ մէկ գրող նիւթ ըրած եմ՝ առիթէն օգտուելով՝ վար դարնելու, անտեղի կերպով ամբաստանելու, անուանարկելու համար: Բնական է երբ Օրիի մասին իմ գրածներս շրջելու մտադրութեամբ երբեմն փաղաքական երեւոյթով, յաճախ պարզապէս կատարուած անակնկալօրէն հարուածելու համար, եղան վերագրումներ, ակնարկութիւններ եւայլն, որեւէ կերպով արդարանալի չեն եւ տեղ չունին իսկական պատմագիտութեան մէջ:

Վերջապէս խնդիրը սա է որ.

Ունեցած է էջմիածնի մէջ Յակոբ Զուլայեցի ազատագրական ժողով, 1678ին:

Եղած է ժողով 1677ին:

Կեղծ են թէ ճիշտ 1699 թուականով նամակները:

Եղած է Ընկեղակութի հայ ազատագրական ժողով:

Դեսպան եղած է Օրի:

Իրաւասութիւն ունեցած է Օրի Հայ ազգը ներկայացնելու:

Եղած է դրամաշորթ:

Եղած է ձիու գող:

Եղած են դատեր իր դէմ:

Ունեցած է պատշաճ վերաբերում իր խոստումներուն եւ յարաբերութեանց մէջ:

Եղած է Աղուանքի ժողով:

Ինքնաստեղծ չեն իր Մելիքները:

Ուրիշ՝ ձեռք բերաւ նիւթական հարըստութիւնը որ Պարսկաստանէն դուրս ելած ատեն ունէր:

Ուրտեղացի էր:

Կաթողիկէ՝ էր թէ լուսաւորչական:

Եւայլն, եւայլն: Բազմաթիւ լուսաբանութեան կարօտ հարցեր, զորս պատմագիտական քննութեամբ միայն կարելի է պարզել, եւ ոչ թէ վիպագրութեամբ կամ կամայական վերաբերմամբ՝ եղած վկայութեանց հանդէպ:

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ԱՄԵՆԱՓՈՔՐԻԿ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ

Մատենադարանիս ձեռագիրներու բաժինը տարուանս ընթացքին ճոխացաւ աւելի քան տասնեակ մը զրջագիրներով, չնորհիւ Տիար Հրանտ Նասիպեանի: Անոնց ցանկը ստորեւ տուած ժամանակ, հարկ կը համարեմ Բագմալեյի ընթերցողներուն ծանօթացնել հնագոյնը:

Մագաղաթեայ, կաշեկաղմ, 4×5½ հրէմեղր. մեծութեամբ, փոքրագիր Աւետարան մըն է, որու նկատմամբ 1962 Յուլիս 27ի նամակով կը գրէր Mr. Phi-

lippe Comte d'Archot. «Թանկագին յիշատակ մ'է Նուպարեան ընտանիքէ, մօրս կողմէ, յատուկէն հօրեղբորս Առաքել Նուպար Փաշայէ»:

Կը պակսի նախագրութիւնը, եւ կը սկսի Յովհաննու Աւետարանին առաջին գլուխով. կը բաղկանայ 22 թերթերէ կամ պրակներէ, իւրաքանչիւրը ութը թուղթէ, բացի առաջին, տասնութէկերորդ եւ քսաներորդ պրակներէն, որոնք եօթնական թուղթ ունին. հետեւաբար 173

թուղթէ կամ 346 էջերէ կազմուած է Աւետարանս:

Սկիզբի եւ վերջի երեք երեք դատարկ թուղթերը կազմին ծառայած են, որոնք սակայն կը ներկայացնեն կարմրագոյն զարդարուն քառակուսիներ, եւ հաւանօրէն միեւնոյն կտորին երկուքի բաժնուած մասերն են: Իսկ վերջին երկու էջերուն վրայ կը տեսնուին երկու հրեշտակիկներ, Աւետարանիչին երկու կողմերը դասաւորուած:

Գրութիւնը մանր երկաթագիր է, եւ հետագային ինկած թուղթերը փոխանակուած են բոլորգորով. եւ են հետեւեալները: առաջին պրակէն՝ առաջին երկու եւ վերջին չորս էջերը, երրորդ պրակէն՝ միջին չորս էջերը, քսաներկուերորդ պրակէն՝ առաջին ու վերջին երկուական էջերը, քսաներեքերորդ պրակէն ալ երկու վերջին էջերը:

Երեք պրակներ (առաջին, 11րդ, 23րդ) ունին եօթը թուղթ, միւսները կազմուած են ութը թուղթէ, այսինքն 23×8=184 թուղթ, եւ 368 էջ ընդամէնը:

Յովհաննու Աւետարանին կցուած է Ղուկասու Աւետարանէն Յիսուսի յետ յարութեան երեւումը իր առաքեալներուն. «Եւ մինչդեռ տակաւին... էին հանապաղ ի տաճարին, դուլէին եւ օրհնէին զԱստուած» (ԻԴ, 41-53):

Առաջին էջին վրայ կայ կարմրագոյն ոսկեգիծ կիսախորան մը, գործ նորոգողին, որուն աշխատանքն է հաւանօրէն բոլորգորով ամբողջացած թերի թուղթերը:

Համարներու բաժանումը կը տարբերի տպագրեալ աւետարանէն. օրինակ «Յիւրսն եկն» (Ա. 11) ունի լուսանցքին վրայ Դ: «Եւ Բանն մարմին եղեւ» (Ա. 14) ունի Ե: «Յովհաննէս վկայէ» (Ա. 15) ունի Զ. եւ այսպէս կը շարունակուի, այնպէս որ Յովհաննու առաջին գլուխը կը վերջանայ ԺԷ. հատուածներով. «Գտանէ սա նախ զեղբայր իւր» (Ա. 41) համարով. եթէ մոռցուած չեն նշանակուիլ զրջագրէն լուսանցքի մէջ յաջորդ հատուածները:

Յիշելու համար, միշտ առաջին գլուխէն, կը դնեմ Յովհաննու Աւետարանին մէկ քանի փոքր տարբերակները, «Լուսաւոր առնէ» (Ա. 9) կը դնէ (բոլորապէս) առնէր: «Պատասխանի տարցուք» (Ա. 19) կը յաւելու՝ մեք: «Ձճանապարհ Տեառն» (Ա. 23) զճանապարհս, եւն.:

Գրչագիրս ընդհանրապէս զանց կ'ընէ սահմանական ներկայի եզակի երրորդ գէմքի յ գիրը. օրինակի համար, կա(յ) (Ա. 26), բառնա(յ) (Ա. 29) եւն.: Անուններու լ գիրը կը նախընտրէ զով գրել. Իսրայելի, Նաթանայել, Փիլիպպոս եւն.: Ինչպէս նաեւ կը հետեւի աւհագոյն ձեւին՝ փոխանակ օր:

Ձեռագիրս չնացեալ կնոջ պատմութիւնը կը զետեղէ Յովհաննու Աւետարանին ութերորդ գլուխին սկիզբը, փոխանակ ի վերջ Աւետարանին ձգելու, եւ լուսանցքի մէջ կը նշանակէ «Իրք կնոջն չնացելոյ»:

Այս քանի մը յատկանիշերը յիշատակելէ յետոյ, կը դնեմ ի վերջ ձեռագրիս բոլորգիր Յիշատակարանը, ուր կը յիշուի գրիչը՝ Դաւիթ, հրամանով Բախտիար Պատրիկին, եւ որու բարեպաշտ մայրը պատուիրած էր իր զաւկին, զգետին զրպանը միշտ կրել այս սուրբ Աւետարանը՝ իրր պահպանակ կեանքին, անվտանգ մնալու համար բանասրկուին խաբէութեան: Գրութեան թուականն է 522 (=1073):

Կը յիշուի նաեւ աւետարանին վերջին ստացողը՝ հռետոր Զաքարիա Վարդապետ, որ գրպանին մէջ միշտ պահելու համար, նորոգել կու տայ մատենաս՝ Սիմէոն անուն մէկու մը:

* * *

Յիշատակարաններ.

«Փառք սկզբանն եւ անսկզբանն եւ որ ընդ անսկզբանն եռակի եւ եզական սըրբոյ Երրորդութեանն, որ չնորհաց կարողութիւն Դաւիթի նուաւտագունի կատարել զգլուխ գլխաւոր Աւետարանչի Յովհաննու սիրեցեալ աշակերտի փարե-